

ДОКТРИНА ПРАВОВОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

THE DOCTRINE OF LEGAL EQUALITY IN THE UKRAINIAN POLITICAL AND LEGAL THOUGHT AND ITS REFLECTION IN THE CONSTITUTION OF UKRAINE

Фаловська І.М.,

суддя Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ

Стаття присвячена дослідженню генези ідей правової та соціальної рівності в документах, висловах, творах та політико-правовій думці українських мислителів, як передумова розвитку демократичних засад українського суспільства та подальшого відображення як принципу рівності у чинному Основному Законі України. Аналізуються проекти конституційних актів мислителів різних епох та їх бачення розуміння принципу рівності. Відзначається, що українські мислителі ґрунтовно відстоювали у своїх працях необхідність утвердження, закріплення та гарантування рівності, як основоположного принципу функціонування демократичної держави та громадянського суспільства.

Ключові слова: правова рівність, принцип рівності, політико-правова думка, соціальна рівність, Конституція України.

Статья посвящена исследованию генезиса идей правового и социального равенства в документах, выражениях, произведениях и политико-правовой мысли украинских мыслителей, как предпосылка развития демократических основ украинского общества и последующего отражения как принципа равенства в действующем Основном Законе Украины. Анализируются проекты конституционных актов мыслителей разных эпох и их видение понимания принципа равенства. Отмечается, что украинские мыслители основательно отстаивали в своих трудах необходимость утверждения, закрепления и обеспечения равенства, как основополагающего принципа функционирования демократического государства и гражданского общества.

Ключевые слова: правовое равенство, принцип равенства, политико-правовая мысль, социальное равенство, Конституция Украины.

Article investigates the genesis of ideas of social equality and legal documents, statements, writings, political and legal thought Ukrainian thinkers, as a precondition for development of democratic principles in Ukrainian society and further reflection as the principle of equality in the current Fundamental Law of Ukraine. Analyzes the draft constitutional acts thinkers of different ages and their vision of understanding of the principle of equality. It is noted that Ukrainian thinkers thoroughly advocated in his writings the need for establishing, strengthening and guaranteeing equality as a fundamental principle of the functioning of a democratic state and civil society.

Key words: legal equality, principle of equality, Political and legal thought, social equity, Constitution of Ukraine.

Постановка проблеми. Протягом усієї історії світу люди, розділені різними суспільствами, націями та державами, безперервно намагаються організувати своє життя у спосіб, який би найкраще забезпечував їх права, потреби та інтереси. Найбільш успішними у досягненні такої мети є, безсумнівно, суспільства, що представляють західну цивілізацію, де уявлення про свободу та рівність як основу взаємодії держави і громадянина, почали формуватися ще на перших етапах їх розвитку.

У наш час більшості громадян-суб'єктів різного характеру правовідносин, у першу чергу і конституційних, важко уявити собі суспільство та державу без затверджених та реально діючих конституційних принципів, які закріплюють основи нашого співжиття та взаємовідносин як між людиною і державою, так і між членами суспільства. Однак очевидно, що привілеї сучасного конституційного затвердження фундаментальних принципів є результатом невтомної роботи інтелектуальних еліт – представників суспільств із метою їх утвердження, закріплення та реального гарантування державою. Серед таких принципів, який сьогодні не викликає ні в кого заперечення, а розуміється як невід'ємна складова

частина демократичної та правової держави, громадянського суспільства є принцип рівності.

Поширення принципу формально-правової рівності в кожній державі на всіх її громадян, що передбачає його законодавче закріплення, створення механізмів охорони й реалізації, належить до однієї з основних тенденцій розвитку прав та свобод людини і громадянина [10, с. 16].

Виклад основного матеріалу. Ідея рівності, зароджена ще в античному світі, пройшла тисячолітню еволюцію свого розвитку і з часом отримувала все більше визнання. В політико-правовій історії людства, в працях провідних вчених, в конституціях поступово йшов процес становлення ідеї рівності. Варто погодитись, що принцип рівності, згідно з яким усі члени суспільства повинні бути поставлені в однакові умови, завжди був і є одним з найважливіших ідеалів справедливого суспільного ладу [6, с. 13].

У часи Реформації, а далі і Нового часу гуманістичні ідеї набували все більшого поширення, та найвдаліше були викладені у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейна, Т. Джеферсона, Дж. Медисона та ін.

Українські мислителі, громадські, релігійні та політичні діячі, в свою чергу, теж не могли ігнорувати важливості питань свободи і рівності, перебуваючи в авангарді боротьби проти внутрішньої та зовнішньої окупації українських земель, постійного гноблення українського народу. У цьому плані неможливо переоцінити внесок у розвиток гуманістичної політико-правової ідеології Г. Сковороди, П. Орлика, Т. Шевченка, М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка, А. Шептицького та багатьох інших.

Важливість розробки цих ідей для утвердження національної демократії носила не лише теоретичний, але й суто практичний характер, адже принципи гуманізму – одна з найважливіших ціннісних характеристик кожного цивілізованого суспільства, яке визнає благо людини, його право на свободу, щастя, виявлення своїх здібностей критерієм прогресивності соціальних інститутів. У праві прояв цього принципу означає закріплення у правових формах відносин між людиною, державою і суспільством на основі визнання самоцінності людської особистості, невід'ємності її прав і свобод, поваги її гідності, захисту від свавільного втручання у сферу особистого життя.

Погляди окремих представників інтелектуальної еліти щодо найбільш людяного варіанту організації суспільства і держави збігались далеко не завжди. Це постійно викликало як особистісні, так і громадські чи навіть міждержавні конфлікти, нерідко призводило не лише до політичних чи економічних криз, але й до великих потрясінь, численних людських жертв.

У сучасній науці проблеми розуміння правової рівності як конституційного принципу, а також історії його становлення у вітчизняній правовій думці вже досліджувались у працях таких вчених, як: С. Боднар, О. Васильченко, Г. Журавльова, О. Панкевич, І. К. Полховська, С. Рабінович, М. Савчин, О. Скакун, Ю. Тодика, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. Однак складність озвученої проблеми потребує ще детального з'ясування, зважаючи на певні аспекти розвитку політико-правової думки в Україні та її переосмислення в наш час. Аналіз вітчизняної правової науки показує, що досі не визначено та не встановлено чітких граней розуміння принципу рівності, його відображення в правовій думці українських мислителів. Це, у свою чергу, використовується ідеологами противників ідеї української незалежності, соборності та суверенності з метою введення в оману щодо демократичних начал українського суспільства.

Проблема самого поняття «рівність», перш за все, має тривалу історію, оскільки уявлення про нього розвивалися разом з еволюцією суспільства. Можна стверджувати, що перші наукові уявлення про рівність виникли у вигляді математичних формул і розрахунків. Саме математичним шляхом намагалися усвідомити поняття «рівність» Сократ, Аристотель, Платон та ін.

Основні контури предмета поняття «правова рівність» як ідеалу, до якого має слідувати суспільство

та держава, і як правового принципу організації життєдіяльності людей склалися за часів поступового ускладнення відносин у первіснообщинному ладі. Залежно від обставин, з якими стикались представники суспільств та держав, уявлення та зміст цього поняття змінювалося від епохи до епохи, причому основний вектор змін, як свідчить історія, був пов'язаний з боротьбою широких мас за утвердження в суспільстві рівних для всіх заходів справедливості, свободи і відповідальності. Наприклад, у рабовласницькому суспільстві прагнення людей до рівності здебільшого розумілось як скасування поділу людей на вільних і рабів, що відображалось у відповідних повстаннях рабів, в феодальну епоху – у встановленні зрівняльного користування земельними наділами, в буржуазний час – як рівність всіх перед законом.

Ідею рівності розвивали й українські мислителі. Можна вважати, що її розвиток у вітчизняній політико-правовій думці розпочався з XI ст., коли Київським митрополитом Іларіоном у «Слові про закон і благодать» була сформульована ідея рівноцінності й рівноправності народів. Характеризуючи тогочасне суспільство, засноване на принципі «благодаті», митрополит стверджує, що в період Нового Завіту настає епоха, коли скасовується Закон (положення Старого Завіту), знищується рабство і приходить свобода. Іларіон вважав християнство вченням про свободу як органічний стан людства, трактуючи релігійні догми в дусі первіснохристиянської моралі [2, с. 131].

У «Повісті минулих літ» та «Слову о полку Ігоревім» основною ідеєю є сформована у XI – XII ст. концепція єдності у просторі та сфері влади, закладена в основу тогочасного життя, визначивши його шлях на тисячу років уперед [15, с. 42]. Зокрема, етико-політичні цінності «Слова о полку Ігоревім» обстоюють ідею мирного співіснування народів, закликають лише до оборонних дій і не схиляються до позитивної оцінки завойовницьких походів. Єдність, відповідно до цього, має бути заснована на суворому дотриманні принципу княжого старшинства, протиставленого розбратові через владу, можливого через порушення цього правила.

Наприкінці XVI – на початку XVII століть відомий український релігійний полеміст Іван Вишенський відстоював ідею природної рівності всіх людей незалежно від походження та суспільного стану, оскільки тіло кожної людини створене з єдиної матерії, а королі й царі «тільки владою рід людський перевершують, а плоттю, кров'ю і смертю всім суть рівні». Владна особа, за його висновком, також мусить відповідати за свої вчинки перед законом та Богом [3, с. 243].

Незвично розглядав проблему рівності український просвітник Г. Сковорода (1722–1794), котрий висловив свою ідею «нерівної рівності». Її суть полягає в тому, що всі люди, з одного боку, рівні перед Богом, а з іншого – всі різні. Філософ визнає тільки одну неминучу нерівність – нерівність здібності і покликання в одному і тому ж виді

діяльності. Ця нерівність не є соціальною, вона здебільшого має природне походження. Критерієм же вибору людиною морального життєвого шляху є «спорідненість» (органічна відповідність) її з певним типом поведінки [14, с. 148.]. «Рівній рівності» він протиставляв «нерівну рівність», за умови здійснення якої люди, що мають нерівні природні здібності, одержать рівні можливості для їх повного виявлення [11, с. 51].

Проблемами рівності переймався й П. Лодій (1764–1829), український філософ і правознавець. Він обстоював розвиток науки, поширення освіти і виховання серед народу, за допомогою яких мріяв реформувати феодальне суспільство, послабити соціальну напругу між багатими і бідними, ліквідувати кріпосне право [1, с. 25].

Опосередковано вказувалося на існування правової рівності між людьми та засуджувалося її порушення в Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького 1710 р. Причому порушення рівності ототожнюється із самоуправством. Про це йдеться у розділі 6 цього документу: «Однак дехто з гетьманів Війська Запорозького захоплювали собі необмежену владу, геть потоптавши рівність і звичаї, та свавільно встановлювали отой закон: «Так хочю – так повеліваю». Через те непритаманне гетьманському уряду самоуправство у Вітчизні й Війську Запорозькому запроваджувався розлад» [13, с. 30]. Таким чином, порушення принципу рівності вже тоді означало встановлення «деспотичного» права.

Як відзначається у науковій літературі, зокрема І.К. Полховською [16, с. 28], що важливу роль у розвитку української суспільно-політичної думки XIX ст. відіграло Кирило-Мефодіївське товариство (1845–1847), представники якого започаткували вітчизняний напрямок слов'янофільства. Це товариство розробило модель суспільства, яке базується на засадах справедливості, рівності, свободи та братерства. Дотримання «совершенного равенства сограждан по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию» було провідною ідеєю його Статуту. Один з членів товариства Г.Л. Андрузький під впливом М. Гулака розробив «Начерки Конституції Республіки». Відомі три проекти «Конституції»: перші два належать до 1846–1847 рр., а останній варіант був вилучений у автора вже під час заслання у Петрозаводську у березні 1850 р. Г.Л. Андрузький у першому проекті «Досягнення можливого ступеня рівності і свободи переважно в слов'янських землях» висунув ідею поступового встановлення конституційної монархії, скасування станового поділу суспільства та кріпацтва; пропонував скасувати титули, знищити придворний штат. Другий проект Конституції «Ідеал держави» розвивав положення першого: він окреслював принципи ідеальної, на думку автора, держави і конкретизував положення щодо рівності громадян, їх особистої волі, щодо станів і влади. Одна з одинадцяти частин другого проекту конституції мала назву «Про рівність». Особливу увагу автор проекту приділяє питанню рівності громадян, яке він поділяє за загальним принципом (для всіх і

від народження) та за окремим принципом (залежно від заслуг). Андрузький визнавав рівне суспільство, яке відкидає стани в деяких відношеннях, а саме: 1) і пастух, і син вельможі рівно можуть прагнути до підвищення; 2) і вельможа, і пастух рівно повинні закону; 3) батько не передає своїх приватних прав сину і той з народженням отримує лише права загальні, приватних же може досягти. Таким чином, дворянство і ніякий інший стан, що надає приватні права і переваги за народженням, не повинні існувати. Існування цехів, купецтва, землеробів, військових бути не повинно. Існувати ж повинні стани: духовний, купецький, промисловий, військовий, вчений, землеробський [5, с. 419.]. У третьому проекті «Начерки Конституції республіки» Г.Л. Андрузький відкинув монархічну форму державного правління і висунув ідею слов'янської федерації, до якої входила б і Україна.

М.П. Драгоманов (1841–1895), автор суто української національної конституційної ідеї, творець першого конституційного проекту, що наближався до тогочасних європейських зразків, у 1884 р. підготував конституційний проект – «Проект основаній устава украинскаго общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка». Конституція М.П. Драгоманова, проголошуючи примат прав і свобод людини в державі, передбачала перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу, в якій проголошувалась рівність всіх у громадянських правах і обов'язках, економічне і культурне звільнення не тільки українського народу, а й «іноплемянних колоній» [7, с. 14.]. Суть держави, на думку Драгоманова, полягає у правах, якими наділені громадяни – у рівності, загальному змісті правового статусу свободи особи у даній державі. Розглядаючи суть права, він зазначав, що закон і право є вираз всезагальності волі народу, нації, виступав за рівність усіх перед законом.

У ст. III даного конституційного проекту було закріплено принцип рівності всіх у громадянських правах і обов'язках, що сприяло становленню принципу рівності в українському праві [9, с. 53.]. Хоч мислитель не конкретизує зміст принципу рівності у проекті, втім, дослідження наукової спадщини ученого показало, що цієї проблеми він торкається у багатьох своїх працях. Зокрема, у пояснювальній записці до проекту обґрунтовується ідея рівності та рівноправності українського народу з усіма іншими народами, а також ідея рівноправності усіх народів [8, с. 137–187].

І.Я. Франко (1856–1916), видатний революціонер-демократ, політичний митець і суспільно-політичний діяч, поет та письменник відстоював «рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав» як першочергове завдання для держави. Його політична творчість була спрямована на боротьбу українського народу за своє соціальне, політичне і національне визволення. Іван Франко чітко розмежував формальну і фактичну рівність, свободу на папері і реальну можливість володіти політичними і особистими правами. З позицій соціалізму він кри-

тикував формальну рівність перед законом, протиставляючи їй фактичну рівність. Класичними стали його слова: «Що значить рівність перед правом без рівності економічної і рівної освіти? А братство ситих з голодними – се попросту фраза, гірка насмішка, та й годі» [12, с. 59]. Запропонована ним політика виробничого кооперування мала привести до ліквідації усіх класових різниць. Він виступав за демократичне розв'язання цієї проблеми, за рівність націй, проти ігнорування національного питання, боровся за повну політичну свободу і рівність кожної людської особистості, задоволенні її людських прав [7, с. 171].

Розпад Російської Імперії, система соціальних відносин якої базувалась на авторитарно-монархічних засадах і пріоритеті інтересів держави над інтересами конкретної людини, дав поштовх національно-державному відродженню України, поширенню ідей рівності осіб, природних невід'ємних прав і свобод людини. У цей час приймається ряд важливих документів конституційного характеру, а також і самих конституцій, у яких поряд з іншими важливими положеннями знайшов відображення й принцип рівності [16, с. 30].

Висновки. Підбиваючи підсумки, варто вказати, що в межах даної публікації не видається можливим відображення повної картини розвитку політико-правової думки українських мислителів, які ґрунтовно відстоювали у своїх працях необхідність утвердження, закріплення та гарантування принципу рівності як основоположного принципу функціонування демократичної держави та громадянського суспільства. Ідеї рівності, які частково були запозичені з думок західно-європейських мислителів або розвинуті в ході власних філософських концепцій українських науковців, що відображались також і в їх державницькій діяльності, мало значний вплив на формування демократичних засад розвитку українського суспільства. А також відбивалось

у документах, які стосувались української державності, зокрема конституційних проектах та документах, особливо початку ХХ ст.

Набуття Україною незалежності, прийняття Конституції, членство в Раді Європи та інших міжнародних інституціях, знову ж таки не вберегло її від практичного заперечення проголошених стандартів в сфері прав і свобод людини як зі сторони новоспеченого державного апарату самостійної Української держави, так і від агресивних дій з боку правонаступника СРСР – Російської Федерації, влада якої, відмовившись від комунізму, не змінила своєї імперіалістичної антилюдяної сутності, ставлячи на перше місце ідею великодержавності, що не рахується ні з людиною, ні з її правами та свободами.

Водночас прийняття Росією демократичної за текстом Конституції, утворення Конституційного Суду, запровадження формальної виборності органів державної влади та багатопартійності, ба більше – навіть інституту конституційної скарги (що відбулося значно раніше України) практично не покращило становища особистості всередині держави, як і не зменшило загроз громадянам її держав-сусідів (окупація Криму та частини Донбасу є цьому найкращим, хоча й сумнозвісним, підтвердженням).

З врахуванням зазначеного, на поточному етапі національного державотворення України, дуже затребуваним є не піти тим самим шляхом, а реально втілювати інтегральний підхід до трактування правової природи та сутнісного розуміння незвіданого на належному рівні феномену Конституції як акту установчої влади народу, прийнятого з метою не тільки заснування держави, але й визначення непорушних меж її діяльності, заради забезпечення індивідуальних прав і свобод людини та громадянина, колективних прав громад і спільнот, усього Українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко (голова) та ін. Т.4: Конституційне (державне) право / відпов. ред. Погорілко В. – К.: Юридична книга, 2003. – 600 с.
2. Вишенський І. Твори / І. Вишенський. – К.: Держлітвидав УРСР, 1959. – 269 с.
3. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Український парламентаризм: історія і сучасність. Хроніка-2000. – Вип. 23–24. – 1998. – С. 219–229.
4. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. – К., 1990. – Т. 2. – 694 с.
5. Крылов В. Проблемы равноправия и равенства в российском конституционном праве // Журнал российского права. – 2002. – № 11. – С. 13–24.
6. Кухта Б. З історії української політичної думки: Тексти лекцій: Навч. посібн. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
7. Пояснювальна записка до проекту статуту основ українського товариства «Вільна Спілка» – «Вольный Союз». // Т.Г. Андрусак. Шлях до свободи. (Михайло Драгоманов про права людини). – Львів: Світ, 1998. – 192 с.
8. Проект оснований Устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» // Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції. – К.: Т-во «Знання» України, 1993. – 192 с.
9. Рабінович П. Основи загальної теорії права та держави: [навч. посіб.] / П. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – К.: Аттіка, 2001. – 268 с.
10. Скакун О. Питання держави і права в філософії Г. Сковороди / О. Скакун // Право України. – 1995. – № 2. – С. 49–51.
11. Скакун О. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). – Х.: Вища шк., 1987. – 157 с.
12. Слюсаренко А. Історія української конституції / А. Слюсаренко, М. Томенко. – К.: Т-во "Знання" України, 1993. – 192 с.,
13. Філософія права: Навч. посібн./ О. Данільян, Л. Байрачна, С. Максимов та ін.; за заг. ред. О. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
14. Юшков С.: [Сборник] / [отв. ред. О.И. Чистяков; авт. вступ. ст. С. Штамм]. – М.: Юрид. лит., 1989. – 462 с.
15. Яременко Т. Становлення інституту прав людини в історії українського державотворення (1917-1920рр.) // Вісник Націон. академії держ. управління при Президенті України. – 2003. – № 3. – С. 406–413.
16. Полховська І. Принцип рівності в історії вітчизняної політико-правової думки / І. Полховська // Проблеми законності. Вип. 109. – Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2010. – С. 25–32.